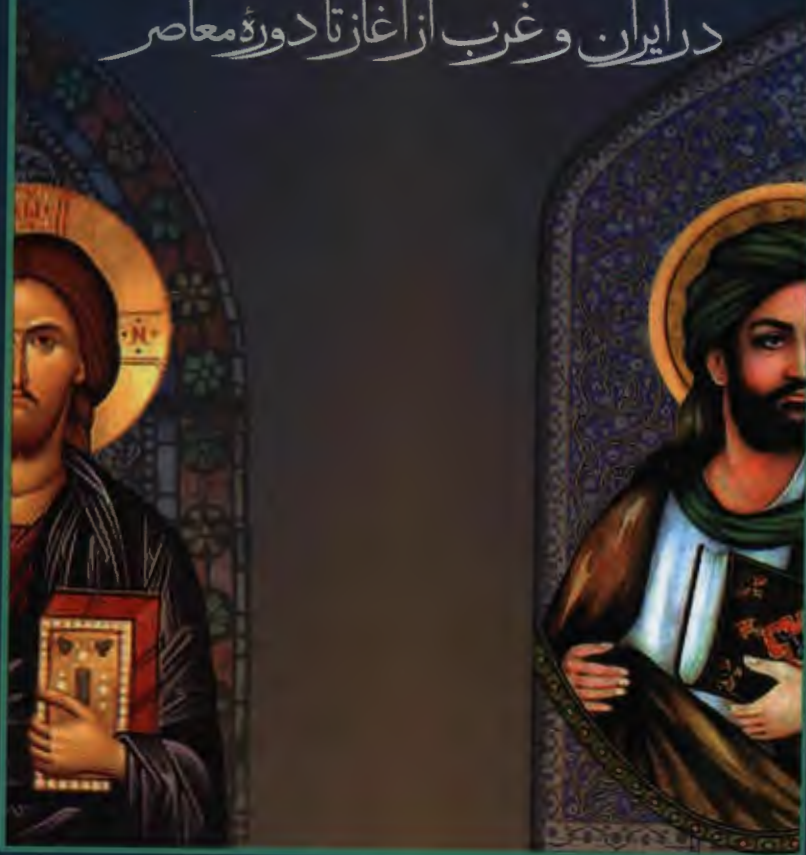

شما این کار را کنید

در ایران و غرب از آغاز تا دوره معاصر

سیده راضیه یاسینی

شمایل‌نگاری دینی در ایران و غرب
از آغاز تا دوره معاصر

اثر پژوهشی تقدیر شده در
سیزدهمین جشنواره پژوهش فرهنگی سال
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
سال ۱۳۹۰

سیده راضیه یاسینی

تهران ۱۳۹۵

تقدیم به

ارواح مطهر

«شهدای سرزمینم»

و

«پدر و مادر گرامی ام»

که نشان مهر جانان، از ایشان دارم.

فهرست مطالب

پیشگفتار / ۱

فصل اول

تنزیه و تشبیه در شمایل‌نگاری

- شمایل و شمایل‌نگاری / ۹
- ادیان و شمایل‌نگاری / ۹
- شمایل‌نگاری و شمایل‌سنجی در مسیحیت / ۱۰
- شمایل‌نگاری و تحریم صورت‌گری در اسلام / ۱۱
- منظر متفاوت به شمایل در مسیحیت و اسلام / ۱۵
- وجه مشترک شمایل‌نگاری مسیحی و اسلامی / ۱۶
- جایگاه شمایل‌نگاری در جهان معاصر مسیحی و ایران اسلامی / ۱۷
- مفاهیم / ۲۰

فصل دوم

شمایل‌نگاری؛ تنزیه مینوی

- مقدمه / ۳۵
- شمایل در آیین‌های کهن / ۳۵
- الف) شمایل در آیین مهر / ۳۵
- ب) شمایل در آیین بودا / ۳۷
- ج) شمایل در آیین مانی / ۳۸
- شمایل در نخستین ادیان توحیدی / ۴۰
- الف) نبود شمایل در آیین زرتشت / ۴۰
- ب) مخالفت دین یهود با تصویر / ۴۱

شمایل در عالم مسیحی از صدر مسیحیت تا رنسانس / ۴۳

الف) نخستین شمایل‌ها و شمایل‌نگاران / ۴۳

شأن معنوی شمایل‌ها / ۴۷

شمایل حضرت مسیح^(ع) / ۴۹

شمایل حضرت مریم^(س) / ۵۲

ب) تحریم و احیای شمایل‌نگاری / ۵۶

ج) شمایل‌نگاری رمزآلود در هنر بیزانس / ۵۷

د) شمایل‌های رومی‌وار / ۶۰

ه) شمایل‌های گوتیک و تجسم فرزند خدا / ۶۱

جایگاه شمایل در هنر مذهبی ایران، از آغاز تا اوایل دوران صفوی / ۶۳

منع صورتگری در اسلام / ۶۳

نگارگری ایرانی، بستری برای مضامین شمایی / ۶۷

صورت و معنا در مضامین شمایی دوره تیموری و اوایل صفوی / ۷۱

فصل سوم

شمایل‌نگاری مسیحی؛ تشبیه زمینی

شمایل‌نگاری اسلامی؛ تشبیه مینوی

مقدمه / ۸۱

شمایل‌نگاری در عالم مسیحی از رنسانس تا سده نوزده میلادی / ۸۲

الف) رویکرد شمایل‌نگاری مسیحی از ساحت ملکوتی به عوالم دنیوی / ۸۲

ب) تقدس شمایل، رد و انکار / ۸۹

ج) دین در حاشیه هنر مدرن / ۹۹

شمایل‌نگاری در ایران اسلامی (اواسط دوره صفوی تا پایان دوره پهلوی) / ۱۱۰

الف) تأثیر هنر غرب بر شمایل‌نگاری دوره صفوی / ۱۱۰

ب) استحاله سنت غربی، در شمایل‌نگاری دوره زند و قاجار / ۱۱۳

ج) شمایل‌نگاری در هنر عامیانه دوره پهلوی / ۱۲۱

د) کاربرد مضامین شمایی در هنر نوگرایی ایرانی / ۱۳۰

فصل چهارم

شمایل‌نگاری معاصر مسیحی؛ تفسیر خودبنیان

مقدمه / ۱۳۷

تطور تخیل دینی در دوران هنر پسامدرن / ۱۳۸

شمایل و مضامین شمایی در هنر عامیانه غرب / ۱۳۹

تحلیل آثار شمایی / ۱۴۲

الف) شمایل حضرت مسیح^(ع) / ۱۴۲

ب) شمایل حضرت مریم^(س) / ۱۵۰

ج) شام آخر / ۱۶۰

د) تصلیب / ۱۷۴

فصل پنجم

شمایل‌نگاری معاصر اسلامی در ایران؛ تفرق هنری

مقدمه / ۱۸۵

نقش بنیادین ایران در شمایل‌نگاری شیعی / ۱۸۶

شمایل و مضامین شمایی در هنر انقلاب / ۱۸۸

شمایل و مضامین شمایی در نگارگری معاصر ایران / ۱۹۰

بدعت‌ها در شمایل و مضامین شمایی عامیانه / ۱۹۹

منع ترویج تصاویر عامیانه مذهبی / ۲۰۲

تحلیل آثار شمایی / ۲۰۴

الف) شمایل حضرت محمد^(ص) / ۲۰۴

ب) شمایل حضرت علی^(ع) / ۲۰۶

ج) شمایل حضرت امام حسین^(ع) / ۲۱۰

د) شمایل حضرت ابوالفضل^(ع) / ۲۱۲

ه) معراج / ۲۱۵

و) عاشورا / ۲۱۹

شمایل‌نگاری معاصر، افول شمایل‌نگاری اصیل و ظهور تصاویر نازل / ۲۲۳

فصل ششم

تجمع

مقدمه / ۲۲۹

رویکردهای تنزیهی و تشبیهی در شمایل‌نگاری ایران اسلامی و غرب مسیحی / ۲۳۰

الف) شمایل‌نگاری دینی مسیحی؛ رویکرد تشبیهی و تنزیهی / ۲۳۰

ب) شمایل‌نگاری دینی اسلامی؛ رویکرد تشبیهی و تنزیهی / ۲۳۱

ج) وجه تمایز شمایل‌نگاری دینی در اسلام و مسیحیت / ۲۳۲

وضعیت شمایل‌نگاری ایران اسلامی و غرب مسیحی در دوران معاصر / ۲۳۴

الف) شمایل‌نگاری معاصر در غرب مسیحی / ۲۳۴

ب) شمایل‌نگاری معاصر در ایران اسلامی / ۲۳۵

رواج صورتهای متعین در شمایل‌نگاری؛ دلایل و ریشه‌ها / ۲۳۶

موخره

احیای شمایل‌نگاری اصیل شیعی / ۲۳۸

ضمیمه / ۲۴۳

جداول تاریخ تطبیقی شمایل‌نگاری دینی

مسیحیت و اسلام

فهرست‌ها / ۲۵۱

فهرست مأخذ

فهرست تصاویر

فهرست جداول

سخن ناشر

بی‌شک بالاترین و والاترین عنصری که در موجودیت هر جامعه دخالت اساسی دارد، فرهنگ آن جامعه است. اساساً فرهنگ هر جامعه، هویت و موجودیت آن جامعه را تشکیل می‌دهد و با انحراف فرهنگ، هرچند جامعه از بعدهای اقتصادی، سیاسی، صنعتی و نظامی قدرتمند و قوی باشد ولی بوج و میان‌تهی است. اگر فرهنگ جامعه‌ای وابسته و مرتزق از فرهنگ غرب باشد، ناچار دیگر ابعاد آن جامعه به جانب مخالف گرایش پیدا می‌کند و بالاخره در آن مستهلک می‌شود و موجودیت خود را در تمام ابعاد از دست می‌دهد (امام‌خمینی^(۱)؛ صحیفه نور، ج ۱۵: ۱۶).

رشد و توسعه اقتصادی یا سیاسی بدون توجه به ارزش‌های والای فرهنگی می‌تواند موجبات سستی و اعوجاج در اصول اعتقادی و ملی جامعه را فراهم آورد. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با انجام تحقیقات و پروژه‌های پژوهشی و نیز برگزاری نشست‌های علمی با اصحاب علم و فرهنگ و هنر و ارائه نتایج حاصل در قالب «گزارش پژوهش» یا «کتاب»، تلاش خود را مصروف گسترش ارزش‌های اصیل فرهنگی می‌کند.

امید است با بهره‌گیری از توان علمی پژوهشگران، بتوان گام مؤثری در برنامه‌ریزی جامع توسعه کشور برداشت.

اثر حاضر، نتیجه پژوهشی است با عنوان *شمایل‌نگاری دینی در ایران و غرب از آغاز تا دوره معاصر* به قلم دکتر سیده راضیه یاسینی که ویراست پسین رساله دکتری ایشان است و توسط پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات به چاپ می‌رسد.

پیشگفتار

سیر تحول تاریخ هنر از وجوه مختلف، قابل مطالعه است. یکی از این جوانب، تغییر منظر و دیدگاه هنرمندان به دین و مضامین مذهبی است. در تاریخ بشر تا زمانی که زندگی، باورهای معنوی و هنر انسان در اتحاد بوده‌اند، معنویت با آثار هنری وی درآمیخته است و این معنویت را نه تنها در هنر ملل متمدنی چون مصر بلکه در هنر اقوام بدوی یا حتی در نقاشی‌های اولیهٔ انسان‌های نخستین (نقاشی‌های غارها) نیز می‌توان شاهد بود. سرانجام در سیری تاریخی، زمانی که باورهای معنوی عمومیت یافتند و از وجهی اعتقادی برخوردار شدند، دین، مظهر این اعتقادات بشری و نیز درونمایهٔ آثار هنری شد.

اما همواره باورهای دینی در اتحاد با مظاهر هنری بشر باقی نماند و در پی سیطرهٔ عقل‌گرایی و انفصال میان دین و زندگی بشر، هنر و آثار هنری نیز به دینی و غیردینی تقسیم و از یکدیگر متمایز شد. مضامین دینی در دوره‌های حاکمیت دین بر زندگی انسان، در زمرهٔ مهم‌ترین دغدغه‌های درونی و فکری هنرمندان بوده و در آثار ایشان بازتابی و حکایت می‌شده است. به تدریج و با ظهور جریان‌های فکری فلسفی انسان‌مدارانه، از اعتبار دین در هنر کاسته شد و ارادهٔ هنرمند برای اظهار اندیشه‌های فردی، صرف‌نظر از دینی بودن یا نبودن، مبنای ایجاد اثر هنری قرار گرفت؛ اراده‌ای که می‌توانست در پی مضمون مذهبی باشد یا نباشد و یا اساساً «موضوع» را در هنر انکار نماید.

صرف‌نظر از آنچه در تاریخ هنر رخ داده باشد، ایمان و دین، به مثابه حقیقتی انکارناپذیر و ضرورتی فطری، هرگز از زندگی انسان رخت برنسته است. از همین رو در دوره‌های گوناگون تاریخی، گرچه از منظر جهانی و کل‌نگر، ارتباط میان انسان و دین، صور گوناگونی به خود گرفته و حتی انسان به انکار لزوم دین و اعلام آن نیز اندیشیده است اما غالب جوامع انسانی، بر طریق فطرت خود، همچنان به باورهای دینی خود مقید و علاقه‌مندند. این امر لزوم تحقیق و جستجو در هنر دینی را دوچندان می‌سازد زیرا هنرهای دینی همواره منشأ تأمین خوراک معنوی روح بشر بوده‌اند و اکنون که عطش معنا و معنویت در جهان امروز بیش از پیش، انسانها را به تکاپو می‌اندازد، نیاز به این هنرها دوچندان می‌نماید.

یکی از مهم‌ترین انواع هنرهای دینی، «هنر شمایل‌نگاری» است. شمایل‌نگاری که بیش از دیگر ادیان، در مسیحیت و اسلام نظام یافته است، هنری است که مؤمنان را در پالایش روحانی ایشان یاری می‌دهد و سبب تجدید دیدار قلبی با رهبران معنوی ایشان می‌گردد. از همین رو، صرف‌نظر از آنکه سیر جریان‌های رسمی در تاریخ هنر به کدامین سو می‌رود، آثار شمایی در این هنر، نیاز معنوی همواره مؤمنان است و خواهد بود.

اکنون می‌دانیم که آشفتگی و اغتشاش روحی بشر که حاصل روگرداندن بشر به سوی زمین و فاصله گرفتن از اوج آسمان است، سیری تاریخی دارد که بیان دلایل و چگونگی آن، در این مجال مقدور نیست اما تاریخ هنر به مثابه بروندهای فکری بشر، به درستی و کفایت، گواه آن است؛ به ویژه اگر آثار دینی آن را موضوع نظر قرار دهیم. بنابر این ضروری است که در خصوص چگونگی وضع، جایگاه و اهمیت هنرهای دینی، به منظور ترمیم‌بخشی زخم‌های عاطفی و روحی انسان معاصر و بازگشتی دوباره به هنرهای معنوی، تحقیق و تتبع گردد.

به دلیل این که موضوع پژوهش در این کتاب، به وجه «دینی» شمایل‌نگاری در عالم مسیحی و ایران اسلامی می‌پردازد، بخشی از تحلیل‌ها بر مبنای اصول اعتقادی مذهبی مسیحیت و اسلام است. نمونه‌ها در این اثر، بنا به تاریخ ابداع و رویکرد دینی در آن، با معیارهای مسلم دینی سنجیده می‌شوند زیرا «محقق می‌تواند داده‌ها و اطلاعات کسب شده را با این قضاها و معیارها مقایسه کند و از آنها نتیجه‌گیری نماید» (حافظانیا، ۱۳۸۷: ۲۳۴).

در این کتاب، ضمن مطالعه نشانه‌شناختی نمونه‌ها و مصادیق تصویری آثار شمایل‌نگاری در غرب مسیحی و ایران اسلامی به روشی تطبیقی که بر اساس تاریخ شکل‌گیری جریان‌های شمایل‌نگاری است، به تحلیل محتوای آثار، تشریح و تبیین دلایل شکل‌گیری و نقد آنها پرداخته می‌شود. مبانی نظری ارائه شده در این کتاب، تکیه‌گاه اصلی برای تجزیه و تحلیل اطلاعات و در نهایت، نتیجه‌گیری خواهد بود. در توصیف و تحلیل آثار نیز به‌جای رویکردی تاریخی، رویکردی فکری اتخاذ شده است؛ بدان معنا که تنها برهه‌های زمانی، مبنای تحقیق سیر تاریخی شمایل‌نگاری نبوده‌اند بلکه مهم‌تر از آن، تغییر نگرش فکری انسان به دین و در نتیجه ظهور رویکردهای گوناگون در شمایل‌نگاری است که تعیین‌کننده سرفصل‌ها است.

بدین منظور و به دلیل گستردگی مضمون شمایل‌ها در حوزه مسیحیت و اسلام، آثاری به طور هدفمند برای تحلیل انتخاب شده‌اند. این آثار در حوزه شمایل‌نگاری مسیحی، شمایل‌های «حضرت مسیح^(ع)» و حضرت «مریم^(س)» و نیز آثاری با مضامین وقایع «شام آخر» و «تصلیب» هستند. در حوزه شمایل‌نگاری ایران اسلامی نیز شمایل‌هایی از حضرات: «محمد^(ص)»، «علی^(ع)»، «حسین^(ع)» و «ابوالفضل^(ع)» انتخاب شده و از مضامین اسلامی نیز وقایع «معراج» و «عاشورا» انتخاب شده‌اند. این مصادیق به دو دلیل برگزیده شده‌اند: اول، فراوانی این شمایل‌ها در جامعه مورد مطالعه است و دوم آنکه، شمایل این شخصیت‌های مقدس و نیز مضامین نامبرده، به لحاظ نمادین، به سهولت قابل شناسایی و تشخیص هستند. از این‌رو به دلیل اهمیت موضوعی موارد مذکور، این نمونه‌ها مبنای تحلیل قرار گرفته‌اند. گرچه در هر دو حوزه شمایل‌نگاری مسیحی و اسلامی، بنا بر ضرورت به موضوعات شمایی دیگر نیز اشاره خواهد شد.

این پژوهش، بر اساس یک نظریه پیشنهادی از جانب مؤلف نظام یافته است. اساس این نظریه آن است که می‌توان در تمام هنرها، دو رویکرد کلی را در نظر گرفت که مبنای دوگانه آنها، «تشبیه‌گرایی» و «تنزیه‌گرایی» است. متناسب با اتخاذ هر یک از این دو نوع رویکرد است که انواع آثار هنری «مجرد» و «متعین» شکل می‌گیرند و هر یک از این انواع نیز نسبت خاص خود را با عوالم دینی و معنوی می‌یابند.

مفاهیم «تشبیه» و «تنزیه» از ادبیات عرفانی اسلام اخذ شده اما ترجمان آن در قالب «عمل هنری» در طول تاریخ هنر محقق شده و تمام مآثر هنری را می‌توان از این دو منظر مطالعه کرد.

اتخاذ هر یک از این دو نوع رویکرد تنزیه‌گرایانه و یا تشبیه‌گرایانه، می‌تواند به نتایج و مآثر گوناگون هنری ختم شود اما در محقق شدن وظیفه هنرهای دینی بسیار تأثیرگذار است زیرا هنرهایی با مضامین دینی، غالباً وظیفه بیان معنویت و روحانیتی خاص را بر عهده دارند.

در این میان، گرچه انتخاب رویکرد تنزیه‌گرایانه برای ایجاد آثار هنری دینی مسلم به نظر می‌رسد اما چالشی مهم وجود دارد؛ از یک‌سو، در برخی گونه‌های هنر دینی و به ویژه در شمایل‌نگاری، هسته اصلی فعالیت هنری، روایتگری چهره‌هایی مقدس به‌طور مصور است که نیازمند رویکرد تشبیه‌گرایانه است؛ از سوی دیگر، هنرمند برای بیان حقیقت شمایل‌ها، ملزم به بیان وجهی ملکوتی در این چهره‌ها دانسته می‌شود و از این‌رو ناگزیر به اتخاذ رویکرد تنزیه‌گرایانه است. بنابر این، بر اساس این نظریه، ضرورت تحقق نوعی روایتگری هنری خاص برای بیان مضامین دینی و صورت‌های شمایی وجود دارد که این کتاب براساس نظریه مذکور می‌کوشد دریابد که استادان شمایل‌نگاری اصیل مسیحی و اسلامی، چگونه و به چه میزان این دو نوع رویکرد را به کار می‌برده و به ضرورت «تشبیه تنزیه‌گرا» در ترسیم شمایل‌ها پاسخ می‌داده‌اند.

در این کتاب، رویکردهای تشبیه‌گرایانه و تنزیه‌گرایانه و نتایج حاصل از کاربردی هر یک از این دو نوع رویکرد در تاریخ هنر و نیز هنر معاصر در آثار شمایی شمایل‌نگاری مسیحی و اسلامی به شیوه تحلیل محتوای کیفی، مطالعه شده است.

کتاب پیش رو، با تمرکز بر مهم‌ترین گونه هنر دینی یعنی «شمایل‌نگاری»، در یک نگاه کل‌نگر، شمایل‌نگاری را در سیر تاریخی خود واکاوی می‌کند تا برای تحلیل وضعیت آن در دوران معاصر، زمینه پژوهشی لازم را فراهم آورد و در خصوص دریافت و فهم جایگاه شمایل‌نگاری در جهان، با تمرکز بر جوامع مسیحی و اسلامی، منظر صحیحی را به دست دهد. در فصول شش‌گانه این کتاب، با نگاهی به سیر تطبیقی شمایل‌نگاری در عالم مسیحی و اسلامی، تحولات این هنر، با نظر داشت رویکردهای فکری در آن، مطالعه و در چگونگی وضع موجود شمایل‌نگاری دینی در هنر معاصر غرب مسیحی و ایران اسلامی، تأمل می‌گردد.

در مرور تاریخ تطبیقی شمایل‌نگاری مسیحی و اسلامی، سه دوره کلی، مرور و تقسیمات فصل‌های دوم، سوم، چهارم و پنجم کتاب در این موضوع، بر اساس آن انجام شده است. در فصل‌های دوم و سوم، سیر تاریخی شمایل‌نگاری در دو حوزه غرب و ایران به طور تطبیقی مقایسه و مطالعه شده اما در فصل‌های چهارم و پنجم، وضعیت معاصر شمایل‌نگاری در دو حوزه مذکور به تفکیک بیان شده است زیرا تمرکز این پژوهش بر چگونگی شمایل‌نگاری دینی در دوران معاصر است.

ادوار سه‌گانه در این کتاب، بر اساس رویکردهای فکری در جهان غرب است؛ رویکردهایی که از دوران صفوی بدین سو بر ایران اسلامی نیز تأثیرگذار بوده و هستند. بر اساس این منظرهای فکری است که هنر شمایل‌نگاری مسیحی با رویکردی تنزیه‌گرا سیر خود را آغاز می‌کند، در دوران رنسانس، به دامان تشبیه‌گرایی افزون و سرانجام در دوره معاصر، به طرز کاملاً متفاوت، در دام روایت خودمحور (نفسانی) می‌افتد. گرچه خودمحوری ساختار شکنانه در هنر معاصر غرب در قبال مضامین شمایی را نمی‌توان در هنر معاصر ایران اسلامی بازجست.

در فصل اول کتاب، کلیاتی در خصوص شمایل و جایگاه آن در هنرهای مسیحی و اسلامی ارائه شده است. در فصل‌های دوم تا پنجم، ادوار سه‌گانه شمایل‌نگاری مذهبی در غرب و ایران بازگویی و تحلیل شده‌اند. در فصل پنجم، به دلیل رخداد مهم تاریخی و فرهنگی انقلاب اسلامی در ایران، تمرکز بر آثار شمایی ایجاد شده در عصر پس از انقلاب اسلامی است اما برخی نمونه‌های مهم مربوط به پیش از آن نیز به دلیل تحلیل موردی مصادیق شمایی، ذکر شده‌اند. فصل ششم نیز به جمع‌بندی پژوهش پرداخته است.

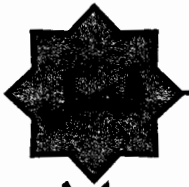
زمینه تألیف این کتاب، برای دفاع از رساله دکتری نویسنده در رشته پژوهش هنر در سال ۱۳۹۰ فراهم آمده و مطالب آن، ویراست پسین بخش‌هایی بازنویسی شده این رساله و تکمیل آن است. در اینجا لازم است از دانشگاه شاهد که زمینه لازم برای تحقق این پژوهش را فراهم آورد و نیز استادان محترم جناب آقایان دکتر احمد نادعلیان، دکتر محمدعلی رجبی، دکتر محمدرضا ریخته‌گران

و دکتر علی‌اصغر شیرازی که در اجرای تحقیق و ارائه نتایج آن، مؤلف را یاری نمودند، سپاسگزاری شود.

همچنین از پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات که امکان انتشار آن، مرهون مساعدت این پژوهشگاه و مسئولان محترم آن است، تشکر می‌شود. از جناب آقایان دکتر محمدرضا جوادی یگانه، رییس محترم پژوهشگاه و دکتر عبدالله بیچرانلو، معاون محترم پژوهشی، کمال قدردانی به عمل می‌آید. همچنین زحمات همکاران بخش نشر، سرکار خانم‌ها شفیع‌خانی، مهری، ابراهیمی، محمدی و نیز آقای آذری، پاس داشته می‌شود. امید که مقبول پروردگار افتد.

سیده راضیه یاسینی

۱۳۹۵

اول

تنزیه و تشبیه در شمایل‌نگاری

شمایل و شمایل‌نگاری

شمایل در یک معنای عام، چهره‌ای روحانی و متعلق به عالم قدس است که حضور آن در جامعه دینی، سبب اشاعه معنویت و پایبندی به اصول معنوی است. شمایل‌ها صورت‌های خیالی‌اند که در دو مفهوم کلی قابل ادراک هستند. در معنایی خاص، شمایل «شاکله کلی یک امر قدسی است» که الزاماً چهره یک فرد مقدس نیست. در معنی عام، شمایل «جلوه ظاهری یک قدیس یا قدیسه» است. کومارا سوآمی در اهمیت شمایل‌نگاری سنتی گفته است: «شمایل‌نگاری جوهر هنر است و سبک‌ها عوارض آن» (سوآمی، ۱۳۸۶: ۱۸۷). به این ترتیب، تصویر شمایل‌گونه در مرتبه‌ای از هنر تعریف می‌شود که نشانه‌ای از حقیقت هنر است.

نخستین شمایل‌های دینی و آیینی، از مفهومی مینوی برخوردار بوده‌اند و تصویری از «فرانسان» را روایت می‌کرده‌اند اما امروزه در ادبیات معاصر تعبیر مختلفی از شمایل یافت می‌شود. مفهوم این کلمه در ادبیات رایج امروز تا بدان‌جا تغییر یافته که صورتک‌های تصویری رایانه‌ای نیز به «شمایل» ترجمه می‌شود، همچنین عکس، تصویر و یا شکل ظاهری افراد نیز شمایل خوانده می‌شود.

ادیان و شمایل‌نگاری

تاریخ شمایل‌نگاری مذهبی در ادیان گوناگون دگرگونی‌های بسیار داشته که مهم‌ترین دلیل آن، تجویز و تحریم شمایل‌نگاری در مقاطع مختلف تاریخ ادیان است. برخی از این تحریم‌ها را می‌توان

ناشی از تحذیر تمایل به بت‌پرستی نیز دانست؛ جایی که شمایل‌ها نه به مثابه واسطه‌ای برای دیدار خیالی با بزرگان دینی بلکه به مثابه صور مجسمی از معبود کارکرد می‌یافتند. برای نمونه می‌توان به این نوع تحریم شمایل، در آیین حضرت ابراهیم اشاره کرد، آنجا که مشرکان به صورتهای مجسمی متوسل می‌شدند تا به پرستش خدایان خود بپردازند، حضرت ابراهیم، این صور شرک‌آلود را از میان برد و موضوع تحریم صور مشرکانه را بنیان نهاد. این روند در ادیان بعدی نیز دنبال شد، زمانی که قوم یهود پس از رجعت به افکار بت‌پرستانه، گوساله سامری را معبود خویش شمرد، حضرت موسی (ع) آن را نابود ساخت. حرمت ساختن تصاویر، در آیاتی از عهد عتیق صراحتاً یادآور می‌شود: «صورتی تراشیده و هیچ تمثالی از آنچه بالا در آسمان است و از آنچه پایین در زمین است و از آنچه در آب در زیر زمین است برای خود مساز» (سفر خروج، باب بیستم، آیه ۴۴ و سفر تثنیه، آیه ۸).

شمایل‌نگاری و شمایل‌ستیزی در مسیحیت

با ظهور مسیحیت، شمایل‌نگاری مذهبی جایگاه ویژه‌ای می‌یابد. هنر صورتگری و شمایل‌سازی در عالم مسیحی، هنر غالب و مسلط و اصلی‌ترین هنر کلیسایی است. مسیحیان، آثار شمایی را واسطه عبادت الهی قرار می‌دهند و از این طریق به پروردگار خود نزدیک می‌شوند. شمایل‌نگاری در مسیحیت از وجهی قدسی برخوردار است. این قدسی بودن، در باور مسیحیان، به استناد روایاتی به حضرت عیسی^(ع) منتسب است. زمانی که حضرت مسیح^(ع)، معجزه‌آسا تصویری از چهره خود را بر پارچه منعکس می‌سازد و برای «آبگار»، پادشاه سرزمین «ادسا» می‌فرستد. به این ترتیب در تاریخ مسیحی تا هفت سده، شمایل‌های شخصیت‌های مقدس مذهبی که در رأس آنها، شمایل حضرت مریم^(س) و حضرت مسیح^(ع) قرار داشتند، در کلیساها و خانه‌های مؤمنان مسیحی جای گرفت.

اما در یک منازعه فکری، حدود سال ۷۲۶ میلادی، فرمان تحریم شمایل‌ها توسط لئوی سوم صادر و برنامه وسیعی برای نابودی آنها با عنوان «نهضت شمایل‌شکنی» اجرا شد. «در حقیقت آنچه سبب شکل‌گیری نهضت شمایل‌شکنی شد، ریشه در مباحث کلامی مسیحی داشت که «صورت» را تجسد خدا (کلمه الله) می‌دانست. بر این باور، خداوند همانندی دقیق و هم

مرتبه با هستی خود را به جهان فرستاده بود، از این رو مجاز بود تا همانندی از آن نیز به ظهور برسد.^۱

زمانی که اندیشمندان و متکلمان مسیحی در این باور اختلاف یافتند، جایگاه شمایل‌نگاری مسیحی متزلزل شد. گرچه برخی بر این باورند که این نزاع در امپراطوری روم شرقی، حاصل منازعه‌ای سیاسی بود.^۲

برخی شواهد نشان می‌دهد که متعصبان به حکم تحریم تصویر در تورات، در مواردی به تخریب تصاویر مقدس مسیحی نیز می‌پرداخته‌اند. در این دوران به سبب تقید به این حکم قاطع، نوعی هنر نمادگرا در زمینه شمایل‌نگاری ظهور یافت و در قرن اول میلادی، تصاویری از کبوتر، طاووس، ماهی، لنگر، ماهیگیر و چوپان به جای تصویر مقدسان به کار رفت. نهضت شمایل‌شکنی در مسیحیت، به هر طریق، محکوم به شکست شد و شمایل‌نگاری مسیحی پس از یک سده احیاء شد. کلیسای رم، سیاست خود را اصلاح کرد و ظرف چند سده، توجه حاکمیت مجدداً به شمایل‌نگاری از مقدسان معطوف شد و این هنر را در خدمت کلیسا قرار داد.

شمایل‌نگاری و تحریم صورت‌نگری در اسلام

بررسی وضعیت شمایل‌نگاری و سیر آن در آیین اسلام، مستلزم گذری به پیشینه اعتقادات آیینی اعرابی است که اسلام در سرزمین آنان ظهور یافت. بیشتر اعراب پیش از ظهور اسلام، بت‌پرست بودند و معتقدان به آیین یهود و حضرت مسیح^(ع)، به ندرت در میان آنان دیده می‌شدند. لازم به توضیح است که موضوع تحریم شمایل در هنر ایران به تاریخ پس از اسلام باز می‌گردد. برخلاف

---

۱. بنا به نظر جان ناس، در انجیل‌های مرقس، متی و لوقا، اعتقاد به تجسم الوهیت در پیکر عیسی وجود دارد. بر این اساس، حقیقت ملکوت، تجسد یافته و در وجهی انسانی نمودار می‌شود. باید توجه داشت که از قرن چهارم میلادی اختلاف‌نظرهایی در این باره به وجود آمد و اسقف شهر اسکندریه (آریوس) معتقد به عدم الوهیت عیسی شد. آریوس، هویت عیسی را از هویت خدا منفک شمرد اما نظر وی مورد اقبال قطعی قرار نگرفت و سرانجام بنا به حکم شورای نیکیه، تجسد الوهی عیسی مسیح قطعی شمرده شد: «ما ایمان داریم به خدای واحد، پدر قادر مطلق، خالق همه چیزهای مرئی و غیرمرئی و به خداوند واحد عیسی مسیح ... که به خاطر ما آدمیان و برای نجات ما نزول کرد و مجسم شد و انسانی گردید.» جان بایر ناس، تاریخ ادیان. ترجمه علی‌اصغر حکمت، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۵.

2. Jaroslave Pelikin. *Imago Dei*, 1990 Yale University Press. New Heaven And London. P: 70. توضیح بیشتر نگاه کنید به: